

УДК 342.3(477)

Трепак Віктор Миколайович –
кандидат юридичних наук, професор
кафедри Національної академії
Служби безпеки України

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА ПРОБЛЕМИ ОЧИЩЕННЯ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Досліджено новий правовий інститут в українському суспільстві – очищення влади (люстрацію). Здійснено аналіз міжнародного досвіду застосування цього інституту, відповідності його правового регулювання міжнародним стандартам. Зроблено висновки та обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення наявної процедури очищення влади й перспектив її застосування в Україні.

Ключові слова: очищення влади; майнова люстрація; податкова амністія; люстраційна перевірка; стандарти очищення влади.

Исследован новый правовой институт в украинском обществе – очищение власти (люстрацию). Проанализированы международный опыт применения данного института и соответствие его правового регулирования международным стандартам. Сделанны выводы и обоснованы предложения по совершенствованию существующей процедуры очищения власти и перспектив ее применения в Украине.

Ключевые слова: очищение власти; имущественная люстрация; налоговая амнистия; люстрационная проверка; стандарты очищения власти.

Проблеми очищення влади виникали в усіх країнах, що зазнали впливу тоталітарних режимів. Кожна з країн обирала свій шлях і способи очищення влади з метою забезпечення демократичних цінностей у державі та панування верховенства права. В Україні процес очищення влади триває протягом року, проте вже від початку застосування норм

відповідного закону виникла низка проблем і суперечностей, що потребують негайного вирішення.

Мета дослідження полягає в здійсненні аналізу міжнародного досвіду очищення влади та виробленні на його основі рекомендацій щодо вдосконалення процесу люстрації в Україні.

У сучасній науці, термін «люстрація» (від лат. *lustratio* – очищення шляхом жертвоприношення, спокута) вживають для позначення особливої процедури перевірки осіб, які після зміни в країні тоталітарної влади на демократичну обіймають державні посади, що включені до спеціального переліку, а також кандидатів на ці посади на предмет їх співробітництва в минулому (до зміни в країні влади) з органами державної безпеки. Український законодавець пішов своїм шляхом, визначивши люстрацію як встановлену Законом або рішенням суду заборону окремим фізичним особам обіймати певні посади (перебувати на службі) (крім виборних посад) в органах державної влади та органах місцевого самоврядування. Таким чином, український законодавець вирішив застосувати люстраційну процедуру до двох великих груп осіб, які в різні періоди часу української історії займали певні категорії посад або здійснювали протиправну діяльність. До першої групи можна віднести: осіб, які займали вищі державні посади України в період від 25 лютого 2010 р. до 22 лютого 2014 р. (ч. 1 ст. 3 Закону України «Про очищення влади» [1]); осіб, які займали відповідні посади в органах державної влади, правоохоронних органах і судах у період від 21 листопада 2013 р. до 22 лютого 2014 р. та брали участь у переслідуванні учасників революції гідності. До другої групи належать особи, які: були обрані й працювали на керівних посадах Комуністичної партії Радянського Союзу, Комуністичної партії України, комуністичних партій інших союзних республік колишнього СРСР, починаючи з посади секретаря районного комітету і вище; були обрані та працювали на керівних посадах, починаючи з посади секретаря ЦК ЛКСМУ і вище; були штатними працівниками чи негласними агентами в КДБ СРСР, КДБ УРСР, КДБ інших союзних республік колишнього СРСР, Головному розвідувальному управлінні

Міністерства оборони СРСР, закінчили вищі навчальні заклади КДБ СРСР (крім технічних спеціальностей).

Можна виділити чотири ключових критерії, які визначають зміст європейських стандартів, що застосовуються до люстраційних процедур:

вина особи повинна бути доведена в кожному конкретному випадку індивідуально;

мають бути гарантовані право на захист, презумпція невинуватості й право на оскарження люстраційних процедур у суді;

необхідно дотримуватись співвідношення мети люстрації (захист новопосталих демократій) і кримінального права (покарання осіб, яких визнано винними);

люстрація повинна відбуватись у чітко визначених часових межах.

Європейські стандарти в галузі люстрації закріплено в таких документальних матеріалах:

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (зокрема ст. 6, 8, 10 та 14, ст. 1 Протоколу № 12), а також практика Європейського суду з прав людини;

прецедентне право національних конституційних судів;

резолуції Парламентської асамблеї Ради Європи, а саме Res1096(1996) щодо заходів із ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних системі Res1481(2006) щодо необхідності міжнародного засудження тоталітарних комуністичних режимів [2]. Резолюція ПАРСRes1096(1996) як референтний документ у цій галузі визначила: «Керівні принципи гарантують те, щоб люстраційні закони і схожі адміністративні заходи відповідали вимогам держави, заснованої на верховенстві права».

Керівні принципи передбачають, що люстрація «може бути застосована тільки для усунення або суттєвого зменшення загрози, яку становить суб'єкт люстрації, створенню вільної демократії, зокрема шляхом використання посади, яку обіймає цей суб'єкт, для того, щоб порушувати права людини або блокувати демократичні процеси». Таким чином, люстрація «не може бути використана для покарання, відплати або помсти; покарання може накладатися тільки за минулу злочинну

діяльність на основі порушень чинного Кримінального кодексу України і у відповідності з усіма процедурами і гарантіями кримінального переслідування». Отже, головна мета люстрації буде полягати, передусім, у «захисті демократії від рецидивів тоталітаризму, у той час як її другорядна мета, підпорядкована реалізації головної, полягатиме в індивідуальному покаранні осіб, які співпрацювали з тоталітарним режимом».

Перед тим, як розглянути відповідність українського люстраційного законодавства європейським стандартам, звернемося до досвіду окремих європейських країн, що успішно здійснили люстраційну процедуру.

Люстрація в Польщі відбувалась у два етапи. Перший люстраційний закон у Польщі було прийнято в 1996 р. для перевірки достовірності заяв вищих посадових осіб про їх можливі зв'язки з органами державної безпеки в комуністичний період. Усі бажаючі вступити на держслужбу та кандидати в депутати на парламентських виборах, які раніше співпрацювали з комуністичними спецслужбами, повинні були публічно покаятися й отримати прощення. Ті, хто намагався приховати своє минуле, звільнялись із посад, а відомості про їх минуле доводилися до відома громадськості.

У 1997–2007 рр. процесом люстрації управляв офіс Представника Громадського Інтересу (Rzecznik Interesu Publicznego), який забезпечував перевірку люстраційних декларацій, ініціював додаткові перевірки та направляв запити до суду. Люстраційна декларація була публічним визнанням люстрованою особою причетності до тих чи інших діянь, учинених у комуністичний період.

Другий етап люстраційної процедури розпочався 21 липня 2006 р., коли польський парламент прийняв законопроект, який розширив дію попереднього закону про люстрацію (що стосувався лише міністрів, депутатів, senatorів, суддів і державних службовців) і дозволив без додаткових розслідувань звільняти з роботи колишніх співробітників або агентів органів держбезпеки Польської народної республіки. Законопроект поширив сферу дії закону на голів адміністрацій населених пунктів, керівників підприємств із державною участю, учених, працівників університетів, директорів шкіл і

журналістів. Проведення люстраційної процедури було покладено на новий орган під назвою «Інститут національної пам'яті (ІНП) – Комісія з переслідування злочинів проти польської нації».

Польський ІНП почав працювати влітку 2000 р. Очолює його Голова, кандидатуру якого обирає Рада ІНП і призначає Сейм, а затверджує Сенат. Зазначений орган виконує низку функцій зокрема:

зберігає архіви спецслужб;

вивчає документи й намагається максимально поширювати правду про минуле;

забезпечує люстрацію, оскільки до його складу входить Люстраційне бюро;

здійснює кримінальне провадження щодо злочинів, які вчинили проти польського народу як нацисти, так і комуністи.

У Польщі люстрацію здійснюють прокурори, а не цивільні особи, вони працюють в ІНП, але є повністю незалежними під час виконання своїх функцій. Таким чином, люстрація в цій країні – не політична процедура, а здебільшого прагнення з'ясувати історичну правду. Люди, які зізнаються, що вони співпрацювали зі спецслужбами, можуть працювати в державних установах Польщі, але якщо вони скажуть неправду – тоді настає юридична відповідальність.

У Німеччині люстраційна процедура передбачала три етапи. Перший – внутрішня перевірка на благонадійність, що відбувалася таємно від тих людей, яких перевіряли. Вихідними даними під час проведення люстрації слугували архівні агентурні матеріали спецслужб. Якщо виявлялося, що людина заплямувала себе співпрацею з таємною поліцією, на неї чекав другий етап – люстраційний суд. На цьому етапі обвинувачений міг скористатися послугами захисника. Третій етап – винесення судом рішення та його опублікування, тобто оприлюднення. Включення до люстраційної процедури ланки судового контролю сприяло більшій індивідуалізації прийнятих рішень. Цікавими видаються прецеденти, утворені німецькою системою правосуддя під час розгляду так званого «питання «Штазі» [3, с. 7].

Так, рішеннями Саксонського Трудового суду та Трудового суду землі в м. Берлін було постановлено звільнити двох осіб, які

надали неправдиву негативну відповідь на запитання анкети щодо діяльності як неофіційного співробітника Міністерства державної безпеки колишньої Німецької демократичної республіки. За результатом оскарження зазначених рішень до Федерального Конституційного суду, останній дослідив питання про порушення «права працівників на розвиток особистості». У тексті рішення органу конституційної юрисдикції йдеться про доводи щодо того, що не передбачено ніякого зобов'язання особи доносити на саму себе. Конституційний суд також відзначив позицію одного з таких працівників відносно того, що працедавець не може втручатись у приватну сферу глибше, ніж цього безпосередньо вимагає мета трудових відносин. Ті обставини, що мають негативні наслідки та перебувають за межами трудових відносин, та особливо які виникли й були остаточно завершені без кримінально-правових наслідків, не повинні обов'язково оприлюднюватися. Один зі скажників слушно зазначив, що він був змушений брехати, оскільки відмова від надання відповіді так само мала би негативні наслідки з позиції трудового права. Суд погодився з цією точкою зору, зазначивши, що інтенсивність, з якою було реалізовано право на постановку запитань (стосовно скажників, які співпрацювали з Міністерством державної безпеки), виходить за межі масштабу прийнятності. Конституційний суд поновив трудові права осіб, які були звільнені за те, що прямо заперечували факт своїх конфіденційних відносин зі спецслужбою.

Німецький досвід є досить цінним для України. Ні до чого позитивного не призводить формулювання під час люстрації запитання, на яке особа має давати стосовно себе інформацію негативного змісту. У кращому разі особи, дійсно причетні до обставин, які вивчають під час процедури очищення влади, намагатимуться «прикрасити» ситуацію, надавши неповні чи неточні відповіді.

В Україні люстраційна процедура розпочалась із прийняттям Закону України «Про очищення влади» від 16 вересня 2014 р. Зважаючи на поспішність його прийняття, неузгодженість його норм з іншими законодавчими актами, реалізація його положень на практиці зіткнулась із низкою проблем організаційного та правового характеру. Правовий

аналіз цього Закону здійснила 28 листопада 2014 р. Венеціанська комісія, що досить критично його оцінила.

Серед зауважень, які висловила Венеціанська Комісія щодо змісту Закону України «Про очищення влади», такі:

1. Застосування люстраційних заходів до періоду правління Комуністичної партії Радянського Союзу через стільки років після закінчення згаданого режиму та введення в дію демократичної Конституції України потребує переконливих причин, які б обґрунтували специфічну загрозу демократії, яку колишні комуністи становлять сьогодні.

Таке зауваження є цілком обґрунтованим, оскільки за більше ніж 20 років незалежності в Україні виникли нові загрози демократії, на фоні яких участь особи в діяльності комуністичної партії видається не настільки загрозливою державному ладу, як на початку незалежності України. Якщо ж особи, які належать або належали до комуністичної партії, учиняють або вчинили протиправні дії проти української державності, то до них має бути застосовувано процедуру притягнення до кримінальної відповідальності, а не люстраційну процедуру. Так, у рішенні Венеціанської комісії зазначено, що люстрацію як метод боротьби з минулим слід застосовувати до періоду колишньої політичної системи, що порушує права людини та людської гідності, а не на наступний період, який було створено за новою системою, що ґрунтувалася на гарантії демократії та прав людини.

Венеціанська комісія раніше розглядала питання введення люстраційних заходів через значний проміжок часу після початку процесу демократизації в країні в контексті албанських і македонських законів про люстрацію, посилаючись на резолюції ПАРЄ і керівні принципи, та в прецедентному праві ЄСПЛ і низки європейських конституційних судів. На думку членів Комісії [4], «Керівні принципи ПАРЄ запровадили загальне припущення, що люстраційні заходи бажано закінчити в усіх колишніх комуністичних державах не пізніше, ніж 31 грудня 1999 р. Це пов'язано із загрозою, яку становили такі колишні режими». Комісія виявила, що в той час, як кожна демократична держава може вимагати мінімальної кількості лояльності від своїх службовців [4] і звільнити їх із посади або

утриматися від їх прийому на роботу з причини їх фактичної або недавньої поведінки, удаючись до люстраційних заходів через тривалий час після початку процесу демократизації в країні, існує ризик викликати сумніви щодо справжніх цілей. Необхідно обґрунтувати, чому хтось, хто не становить загрозу для демократії протягом тривалого часу, може раптово стати такою загрозою, що викликає необхідність заборонити йому обіймати державну посаду. У випадках Албанії та Македонії Венеціанська комісія вимагала переконливих причин, щоб виправдати прийняття нового закону про люстрацію після багатьох років із часу падіння комуністичного режиму [4].

2. Люстрація повинна стосуватися тільки посад, що дійсно можуть становити значну небезпеку для прав людини або демократії, з огляду на що, згідно з висновком комісії, варто переглянути список посад, які підлягають люстрації.

У ст. 3 Закону України «Про очищення влади» визначено перелік посад, що підпадають під люстраційну процедуру. Таким чином, під час застосування до особи юридичної відповідальності беруться до уваги не її протиправні діяння, спрямовані на обмеження прав людини, а факт зайняття певної посади. Уважаємо, що звільнення таких осіб має бути можливим тільки після проведення люстраційної перевірки, за результатами якої будуть підтверджені систематичні факти порушення або обмеження особою під час зайняття відповідної посади конституційних прав громадян, застосування незаконного впливу на підлеглих із мотивів прийняття останніми протиправних рішень. Відносно цього Венеціанська комісія зауважує, що вина має бути доведена в кожній окремі справі та не може констатуватися на основі простої належності до категорії державних посад. Інакше кажучи, люстраційні заходи повинні мати пропорційний характер: бути чітко й вузько спрямованими та «необхідними в демократичному суспільстві» для досягнення законних цілей.

Для диференціації відповідальності державних службовців, які обіймали посади, що підпадають під люстрацію, має бути створено окремий незалежний люстраційний орган (Комісію з очищення влади), за прикладом ІНП. До компетенції цього органу варто включити здійснення всіх етапів

люстраційної процедури, починаючи зі складання переліку осіб, щодо яких потрібно провести люстрацію, проведення люстраційних перевірок, створення та ведення реєстру люстрованих осіб. Це положення цілком корелюється із зауваженням Комісії про те, що відповідальність за проведення процесу люстрації слід зняти з Міністерства юстиції України та покласти на спеціально утворену незалежну комісію з активним залученням громадянського суспільства. Важливим елементом незалежності Комісії з очищення влади видається процедура призначення її Голови. На нашу думку, Голова Комісії з очищення влади повинен призначатися на посаду за результатами відкритого конкурсу, до участі в якому допускаються претенденти, які відповідають установленим вимогам і призначаються на посаду Президентом України на підставі подання конкурсної комісії.

Наступне зауваження Комісії полягало в тому, що **процедура люстрації має дотримуватися гарантій справедливого судочинства**, а судовий розгляд справи повинен призупиняти виконання адміністративного рішення про люстрацію до винесення остаточного судового рішення.

У Законі України «Про очищення влади» потрібно закріпити процедуру скороченого судового розгляду із забезпеченням права особи на захист, обов'язкової участі захисника та встановлення лише одного рівня оскарження рішення суду, прийнятого за результатами розгляду скарги на рішення Комісії з очищення влади. Для того, щоб відповідати принципам прав людини, верховенства права й демократії, люстрація повинна забезпечити справедливий баланс між «захистом демократичного суспільства, з одного боку, і захистом індивідуальних прав, з іншого». Відповідно до вимог керівних принципів, «у жодному разі людина не може бути люстрована без забезпечення повного належного процесуального захисту, включаючи, але не обмежуючись правом на адвоката (призначається, якщо особа не може дозволити собі заплатити за захисника), на ознайомлення та оскарження зібраних проти неї доказів, на доступ до всіх доказів, що підтверджують або спростовують її провину, на

надання власних доказів, на відкриті усні слухання в справі в разі запиту та на звернення до незалежного судового органу».

Процедура очищення влади триває досить довго та неефективно, про що свідчить кількість люстрованих осіб. Зокрема, станом на травень 2015 р. звільненими за процедурою люстрації були близько 500 осіб, а ще близько 1500 осіб – звільнились із посад, що підпадали під очищення влади.

Наявні підстави вважати, що для забезпечення прозорості та законності процедури люстрації, крім Комісії з очищення влади, нагляд за цією процедурою також повинна здійснювати прокуратура. Ураховуючи, що Законом України від 12 лютого 2015 р. систему органів прокуратури було доповнено новою ланкою – Спеціалізованою антикорупційною прокуратурою, доцільно саме до її компетенції включити перевірку дотримання законності під час люстраційних процедур, а також бездіяльності державних органів щодо очищення влади.

Потрібно запровадити юридичну відповідальність керівників державних органів, які не виконують Закон України «Про очищення влади», ігнорують службові обов'язки щодо проведення люстраційних перевірок. У разі систематичного невиконання своїх обов'язків керівників державних органів слід звільняти із займаних посад і піддавати люстраційній перевірці.

Отже, з огляду на поширеність в українському суспільстві корупції, суто люстраційна процедура призведе лише до зміни гравців на корупційній арені. Справжнє зрушення можливе лише за умови, коли очищення влади супроводжуватиметься широкомасштабними заходами з правової пропаганди. Здійснюючи очищення влади, потрібно враховувати, що побутова корупція як вияв ментальності українців, а також той факт, що Україна за підсумками 2014 р. посіла 142 місце за індексом сприйняття корупції, зазначене явище укоренилось у свідомість українців, а вирішення проблем шляхом надання службовій особі незаконної винагороди для пересічного українця стало нормою поведінки. Функціонування системи надання державних послуг облаштовано таким чином, що, діючи в правому полі, громадянин витрачає значну кількість часу та готовий надати незаконну винагороду, щоб прискорити процедуру. З огляду на це, вважаємо, що зусилля державного

апарату повинні бути спрямовані в руслі пропаганди нетерпимості корупції, роз'яснення громадянам можливостей їх правового захисту від корупційних проявів, переорієнтування свідомості громадян на безкорупційні способи вирішення проблем, широкого громадського розголосу судових процесів над корупціонерами.

Крім того, в сучасних умовах боротьба з корупцією повинна бути сконцентрована не на очищенні влади від поодиноких корупціонерів (хоча це, звісно, теж сприятиме подоланню корупції), а на системному підході до розкриття існуючих корупційних схем у вищих ешелонах влади, притягненні до відповідальності вищих посадових осіб держави, які їх очолюють та координують. Ужиття таких заходів дасть змогу продемонструвати суспільству, що держава дійсно готова та бажає боротися з корупцією, буде сприяти інтеграції України в європейських простір.

Важливого значення в сучасних умовах набуває майнова люстрація, яку регулює п. 2 ч. 5 ст. 5 Закону України «Про очищення влади». Згідно з положеннями цієї статті, люстраційній перевірці підлягає достовірність відомостей щодо наявності майна (майнових прав) та відповідність вартості майна (майнових прав), зазначеного (зазначених) у декларації про майно, доходи, витрати й зобов'язання фінансового характеру, поданій особою за минулий рік за період перебування на посадах, що підпадають під люстрацію, доходам, отриманим із законних джерел. Процедура проведення цієї перевірки регулює Порядок проведення перевірки достовірності відомостей [5].

Звісно, передумовою успішного проведення майнової люстрації повинно бути здійснення «податкової амністії», що полягатиме в наданні можливості всім суб'єктам декларування задекларувати всі доходи без пояснення джерела їх надходження, однак зі сплатою відповідних податків. А вже після такого декларування можна розпочинати майнову люстрацію і притягати до відповідальності осіб за невідповідність видатків доходам. Така процедура буде сприяти наповненню державного бюджету за рахунок надходження податків та стане правовою підставою притягнення осіб у подальшому до відповідальності на законних підставах.

Крім того, вважаємо, що доцільніше спочатку провести загальний процес очищення влади, а лише після цього переходити до майнової люстрації. Такий крок буде позитивно сприйнято суспільством, оскільки спочатку влада буде очищена від осіб, які не відповідають займаним посадам, а вже після цього щодо осіб, які залишилися на посадах, буде проведено майнову люстрацію. Таким чином, за допомогою використання двох фільтрів зможемо максимально ефективно очистити владу.

Наявна процедура майнової люстрації не позбавлена низки недоліків, зокрема в п. 6 Порядку зазначено, що недостовірність відомостей щодо наявності майна (майнових прав), зазначеного (зазначених) у декларації, вказується у висновку про проведення перевірки в разі, якщо особою, стосовно якої проводиться перевірка, не вказано або вказано неповну інформацію про таке майно (майнові права) у декларації. Уважаємо, що таке формулювання є досить нечітким, оскільки, наприклад, добросовісна помилка особи щодо площі нерухомого майна на декілька метрів, об'єму двигуна на декілька кубічних сантиметрів буде приводом для звільнення особи із займаної посади із застосуванням процедури люстрації. З огляду на це, вважаємо, що **не є недостовірними відомості** щодо наявності майна (майнових прав) у разі, якщо особа, стосовно якої проводять перевірку, у декларації не зазначила інформацію про об'єкт майна (майнові права), який не перебуває у її власності, зокрема:

у декларації зазначено адресу місця проживання (реєстрації) такої особи, а в певних позиціях декларації не відображено відповідні відомості про ці об'єкти;

у декларації не відображено відповідні відомості про транспортні засоби, що фактично були відчужені в попередні звітні періоди (за дорученням), та/або про транспортні засоби, на які свого часу було видано тимчасові реєстраційні талони, та/або в свідоцтві про реєстрацію транспортного засобу є відмітка «має право керування», та/або про транспортні засоби, які були викрадено (знищено);

у відповідних позиціях декларації не зазначено об'єкти майна (майнових прав), набуті особою, стосовно якої здійснюється перевірка, безоплатно, зокрема, в процесі приватизації майна, за рішенням міських/сільських рад, у спадщину.

Таким чином, майнова люстрація в Україні здійснюється суто декларативно, здебільшого застосовується до осіб, які допустили в декларації помилки й описки, що не вплинули на загальну вартість майна, а випадків проведення майнової люстрації до осіб, у доходах і майні яких наявні істотні розбіжності, фактично не зафіксовано.

З огляду на вищезазначене, можна зробити такі висновки:

люстрація – це процедура, визначена відповідним Законом, змістом якої є усунення, з урахуванням принципу індивідуальності відповідальності, від займаних посад осіб, які скомпрометували себе, упродовж певного часу або позитивно обіймали посади в органах державної влади й органах місцевого самоврядування.

здійснення люстрації в Україні в сучасних умовах ускладнено явищами політичного та суспільного життя, неоднозначною реакцією європейських інституцій на застосування чинного закону, особливістю ментальності українського суспільства, що з одного боку, схвалює люстрацію, а з іншого – не бажає змінювати підходи до розуміння корупції та її подолання.

Отже, Закон України «Про очищення влади» не позбавлений недоліків, у тому числі істотних, однак люстрація необхідна сучасному українському суспільству для втілення в життя тих демократичних ідеалів, які мала на меті революція гідності. Люстрація – це принципово нове явище в українській юридичній системі, і саме з цієї причини воно не повною мірою узгоджується з існуючими правовими нормами. Водночас саме ці норми призвели до корупційного колапсу, а тому люстрація є цілком логічним і виправданим способом виходу з кризової ситуації. Зазначений Закон суспільство підтримує, оскільки саме громадянська позиція здебільшого здійснює вирішальний вплив як на люстрацію окремих державних службовців, так і на процедуру люстрації загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про очищення влади : Закон України від 16 верес. 2014 р. // Офіційний вісник України. – 2014. – № 82. – Ст. 2317.
2. Resolution 1096 (1996) on measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta96/eres1096.htm>.
3. Рішення Першого Сенату від 8 лип. 1997 р. за результатами усного засідання з розгляду справи 11/12 берез. 1997 р. // Робочий переклад Німецького фонду міжнародного правового співробітництва. – 14 с.
4. Висновок № 788/2014 щодо Закону України «Про очищення влади» (Закон України «Про люстрацію») від 16 груд. 2014 р. Європейської комісії за демократію через право [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/%28documents%29/229B826C8AC787DEC2257D87004987C3>.
5. Порядок проведення перевірки достовірності відомостей, передбачених п. 2 ч. 5 ст. 5 Закону України «Про очищення влади», затверджений наказом Міністерства фінансів України № 1100 від 3 листоп. 2014 р. // Офіційний вісник України. – 2014. – № 86. – Ст. 2468.